

Леся Дідух,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Максим Осипенко,
науковий співробітник
Національного музею історії України

ПРЕДМЕТИ ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ XVII–XIX СТ. З КИЄВА (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

В статті подається детальний опис сюжету предметів особистого благочестя XVII–XIX ст., а саме 14 натільних хрестів та однієї іконки, виготовлених в техніці мідного лиття. Розглянуті хрести датуються XVII–XVIII ст. відносяться до типу латинських і містять з лицьового боку рельєфні зображення Голгофського хреста з написами. Один із хрестів відрізняється особливою вишуканістю – простір його декору заповнений різнокольоровою емаллю. Іконка належить до Богородичного типу й іконографічно відповідає образу Казанської Богородиці Одигітрії та датується XIX ст.

Ключові слова: натільні хрести, іконка, Київ, Старокиївська гора, Десятинна церква, Михайлівський собор.

Предмети особистого благочестя з Києва, що зберігаються в археологічній колекції музею та датуються в основному давньоруським часом, вже ставали об'єктом дослідження та широко представлені у фаховій літературі (Івакін 1999; Козухина, Пескова 2003; Архіпова 2016; Дідух, Осипенко 2020). Натомість, християнські старожитності більш пізнього історичного періоду залишилися поза увагою вчених, включаючи як натільні хрести так й інші вироби XVII–XIX ст.

Початок вивчення натільних хрестів вказаного періоду як окремої категорії знахідок було покладено ще в каталожній літературі XIX ст., а саме зібрання хрестів і образків Богдана та Варвари Ханенків (1899; 1900) та каталог старожитностей Тверського музею А. Жізневського (1888). Останній навіть спробував систематизувати матеріал відповідно іконографії та формі хреста. Проте цілеспрямовані дослідження з'являються лише на рубежі XX–XXI ст. У 1999 р. Е. Вінокурова описала найбільш характерні типи хрестів XVII ст. і подала їх класифікацію, яка стала основою для подальшого вивчення та систематизації цих виробів (Вінокурова 1999, с. 326–360). Подальші публікації, насамперед зібрання хрестів Лімського острогу XVII–XIX ст., Тискинського могильнику XVIII–XIX ст., Самарі-Богородицької фортеці XVI–XVIII ст., псковських старожитностей XIV–XVIII ст. поховальних пам'яток Києва XVII–XVIII ст. та ряду інших робіт в науковий обіг потрапило сотні предметів, описано основні іконографічні схеми натільних хрестів, розроблено прийоми класифікації, розширено типологію (Боброва 2004, с. 107–115; Молодин 2007; Векленко 2010; Колпакова, Костючук 2017, с. 36–56; Мельник 2016, с. 110–120; Мельник 2017). Крім цього, з'явилася серія робіт присвячених розшифруванню та класифікації написів на хрестах XIV–XVIII ст. (Колпакова 2016, с. 328–341; Колпакова, Костючук 2010, с. 98–106; Колпакова, Костючук 2011, с. 119–137; Колпакова, Костючук 2013, с. 146–152; Иванова, Колпакова 2017, с. 23–29). Основними критеріями взятими за основу виділення типів та підтипів хрестів-тільників є пропорційність і кількість кінців хреста, форма середохрестя та завершення лопатей, розділених, у свою чергу, на варіанти відповідно елементам декору середохрестя, іконографічним і епіграфічним особливостям. В той же час, немає чіткої уяви щодо хронології пам'яток, послідовної зміни типів та наслідування взірців, що ускладнено тиражуванням цієї категорії предметів, коли одні і ті ж взірці випускали на протязі тривалого часу.

Предмети особистого благочестя, про які піде мова в публікації, а саме – 14 міднолитих натільних хрестів та іконка Богородичного типу. Переважна частина знахідок (11 од.) була виявлена під час розкопок на території колишньої Художньої школи по вул. Володимирська, 2 (тепер територія музею), що проводилися під керівництвом Т. Мовчанівського у 1936–1937 рр. (колекційні списки №№ В8, В9). Ще два натільних хрестики знайдені під час дослідження київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1938 р. (колекційний № В15) та Десятинної церкви у 1939 р. (колекційний № В11). Один натільний хрест виявлений у садбі Трубецького по вул. Володимирська, 3, у результаті розкопок проведених у 1926–1927 рр. під керівництвом С. Гамченко (колекційний № В20). Ще один предмет надійшов від В. Козловської у 1914 р. і записаний як знахідка із Старокиївської гори (інв. № В2618).

Розглянуті нами хрести відносяться до типу чотирикінцевих хрестів з подовженою нижньою лопаттю (латинські) і містять з лицьового боку рельєфні зображення Голгофського хреста з написами. За оформленням кінців і середохрестя розділяються на декілька типів та варіантів. Метричні дані опрацьованих хрестів та їхнє відношення до існуючих класифікацій подано в окремій таблиці (табл. 1) При систематизації предметів за основу було взято типологічний принцип Е. Вінокурової, побудований головним чином на пропорціях хреста, характері завершення лопатей, формі середохрестя. При описанні кожного окремого предмета була використана більш детальна типологія В. Векленко, розроблена за матеріалами знахідок Самарі-Богородицької фортеці. В її основу покладено хронологічний принцип, форма лопатей та їх завершення, заповнення зовнішніх кутів середохрестя, дрібніші особливості оформлення декору, іконографії та ін. В той же час, автори звертаючись до аналогічних знахідок хрестів з території Києва, брали до уваги і типологію О. Мельник, розроблену на основі київських пам'яток XVI–XVIII ст.

Найбільше предметів в колекції відноситься до типу простих латинських хрестів з прямими прямокутними лопатями та прямими кутами середохрестя.

Хрест-тільник (інв. № B8/5690) з прямими, злегка розширеними на кінцях лопатями, двосторонній за композицією. З лицьового боку в осередді рельєфне зображення восьмикінцевого хреста зі списом та тростиною по бокам. Хрест стоїть на заокругленій Голгофі з умовно переданою головою Адама всередині. На кінцях хреста прослідковуються сліди написів, з яких читаються: зверху над хрестом «ЦРЬ СВЫІ» у два рядки під титлами, внизу, під Голгофою, «МЛРБ» у два рядки. Інші написи зіпсовані, злиті між собою. За аналогіями, на бокових лопатях присутні монограми «ІС ХС» під титлами, а під горизонтальною лопаттю Голгофського хреста, по обидва боки аббревіатура «ни. к. т. ка». Зворотня сторона вкрита текстом молитви, розділеного горизонтальними лініями, що не читається в результаті не якісного лиття, потертості при носінні та подальшої корозії предмета. По периметру виробу, з обох боків, також нанесено текст молитви, що не читається по тим же причинам (рис. 1.7). Хрест має чисельні аналогії серед пам'яток козацької доби Надпорожжя, зокрема території Самар-Богородицької фортеці, Ігреського півострову, зафіксований у похованнях некрополю Вознесенського монастиря в Києві (Векленко, Несправа 2009, с. 97, рис. 1.13, 16; Векленко 2010, с. 56–57, рис. 10.2; Степаненко, Тихонова, Векленко 2012, с. 190, рис. 1.6; Мельник 2016, с. 11–112). Аналогічні екземпляри відомі за матеріалами могильнику Ілімського острогу (Іркутської обл.), Тискинського могильника (Томської обл.), Московської, Псковської, Ленінградської, Володимирської областей, Ізборську, Суздаля та ряду інших регіонів РФ (Боброва 2004, рис. 3; Молодин 2007, с. 135, 136, 140, 141, 144, 158; Колпакова 2014, с. 45–47, № 1; Колпакова, Костючук 2011, с. 121–122; Колпакова, Костючук 2017, с. 43–44, рис.10, тип 6.2; Шполянская 2016, с. 92, рис. 5.7).

Побутує думка, що хрести цього типу відносяться до виробництва старовірчої металопластики першої половини XVIII ст. (Станюкович 2003, с. 51, № 5–8). Припускається, що іконографія хрестів з написом по периметру могла бути складена вже в XVI ст. і абсолютно точно була сформована не пізніше кінця XVII ст. З кінця XVII–XVIII ст. вони мали масове виробництво і побутували як старовірчому середовищі, так і далеко поза його межами включно до XIX ст. (Колпакова 2011а, с. 76–77; Колпакова 2014, с. 47).

Хрест (інв. № B15/2668) з прямими широкими лопатями, двоплановий за композицією, представлений з лицьового боку рельєфним зображенням восьмикінцевого Голгофського хреста зі списом і тростиною по бокам. Над хрестом напис «ЦРЬ СЛВЫІ» під титлами у два рядки, по сторонам хреста монограми під титлами – «ІС ХС», під нею «СНЬ БЖЫ». На зворотній стороні розміщений текст молитви в 14 рядків, що не читається в результаті злиття букв і потертості (рис. 1.2). За численними аналогіями відомо, що на зворотній стороні цього типу хрестів відтворено текст псалма 67 «Да воскреснет Бог» (Колпакова, Костючук 2011, с. 120–121; Станюкович 2003, с. 52, № 5.10–12). З обох боків тільника рельєфний валик по периметру. Зверху фігурне вушко з перехватом в нижній частині.

Аналогічний попередньому, хрест (інв. № B2618), але неякісної відливки, в результаті чого зображення нечіткі, а написи не читаються. Контури та кількість букв монограм що простежуються з лицьової сторони вказують на відмінний варіант напису від попереднього екземпляру (рис. 1.3). На ідентичних хрестах XVIII–XIX ст. із зібрання Володимиро-Суздальського музею-заповіднику (ГВСМЗ) та з могильника Богородице-Сергіївського монастиря у Царевококшайську (Марій Ел) у верхній частині вертикальної лопаті над Голгофським хрестом містяться букви «Ц. С.» (цар слави) «І. Х» (Ісус Христос), а на кінцях бокових лопатей «С. Б.» (син Божий), «М. Л.» (місце лобне) (Нагрудные кресты... 2014, с. 29, № 19; Воробйова, Іванова, 2013, с. 296–297, рис. 7).

Дослідниками цей тип хрестів пов'язується виключно із старовірчою культурою, які у XVIII – на початку ХХ ст. були масовою продукцією ливарних майстерень на території колишньої Російської імперії (Колпакова, Костючук 2011, с. 120; Колпакова, Костючук 2017, с. 52–54, рис. 6, 16.1, 16.2). За номенклатурою мають назву

«козацькі» і відносяться до групи чоловічих хрестів. Подібні тільники побутовали на українських землях у XVIII–XIX ст. Велика колекція походить з с. Липці Харківської області (124 од.), зустрічаються серед знахідок Ігреньського півострову, Самар-Богородицької фортеці, окремі екземпляри зі знахідок запорізьких поховань представлені в Дніпровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького (Векленко 2009, с. 97, рис. 1.9; Векленко 2010, с. 43, рис. 7.3; Векленко 2012, с. 185–186; Степаненко, Тихонова, Векленко 2012, с. 189, рис. 1.7).

Хрест-тільник (інв. № В20/599) з прямими прямокутними лопатями, односторонній. З одного боку, в осередді розміщено рельєфне зображення восьмикінцевого хреста на трикутній Голгофі (спис та тростина відсутні), на кінцях лопатей в квадратних рамках написи: по горизонтальній лопаті – «ІС ХС» під титлами, по вертикальній, очевидно, «ЦРЬ СВЫ», «МЛРБ» (не читаються); по периметру хрест прикрашений насічками, які імітують текст молитви. Зворотня сторона пласка. Виріб сильно забруднений та вкритий продуктами корозії міді. Вушко для підвішування втрачене (рис. 1.4). Аналогічний хрест був знайдений у 1998 р. під час дослідження некрополя на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (поховання 141) (Мельник 2016, с. 112–113). Подібний йому двосторонній екземпляр відомий серед псковських старожитностей XVI–XVII ст. (Колпакова, Костючук 2017, с. 51, рис. 6, 13.1).

Хрест-тільник (інв. № В11/3666) з прямими прямокутними лопатями, двосторонній. Типологічна атрибуція предмета ускладнена через погану збереженість. Хрест сильно пошкоджений, покритий продуктами корозії міді і має втрати металу по всій частині виробу. За простеженою формою та контурами близький попередньому екземпляру і відноситься до Голгофських хрестів з написами вміщеними у квадратних рамках на кінцях лопатей. Зворотна сторона вкрита написом (рис. 1.5). Аналогічний виріб походить з розкопок на території Десятинної церкви 2005–2009 рр., під час яких були обстежено близько 70 поховань XVI–XVIII ст. (Козюба 2010, с. 134). В якості аналогії можна розглядати натільні хрестики XVII ст. з території Романовського двору в Москві (Кренке 2000, с. 212, рис. 2.9, 11) та екземпляр із Суздаля (XVII ст.) (Нагрудные кресты... 2014, с. 35, № 29). Типологічно та іконографічно подібні хрести відкриті в Самар-Богородицькій фортеці, Ігреньському півострові, Тискинському могильнику і датовані XVII–XVIII ст. (Векленко 2009, с. 97, рис. 1.15; Векленко 2010, с. 53–54, рис. 9.5; Боброва 2004, с. 108).

Наступну групу хрестів в колекції НМІУ репрезентують прямі латинські хрести з додатковими елементами у вигляді променів, дуг та волютами в прямих кутах середохрестя.

Хрест-тільник (інв. № В8/5610) двосторонній, з прямими прямокутними лопатями, прикрашений дугами з променями в середохресті (з просвітом між дугами та кутами середохрестя). На лицьовій стороні рельєфний восьмикінцевий хрест на Голгофі зі схематичною головою Адама та списом і тростиною по бокам. На кінцях лопатей у квадратних рамках розміщені написи, що не читаються через пошкодження предмета. По краю тільника з обох сторін проходить бортик, що повторює форму хреста. Поверхня затерта, пошкоджена втратами металу в результаті дії продуктів корозії міді (рис. 1.6). Аналогії хресту відомі серед знахідок київських поховань XVI–XVIII ст., зокрема на цвинтарі Вознесенського монастиря (поховання 94) та території Десятинної церкви (розкопки 2005–2009 рр.) (Івакін, Балакін 2008, іл. 13; Козюба 2010, с. 134; Мельник 2016, с. 115). Ще два аналогічні хрести були виявлені під час розкопок церкви Бориса і Гліба в с. Кідекша під Суздалем у 2011 р. (Шполянська 2016, с. 90–91, рис. 4.5–6). Крім цього, відомі знахідки на території Суздаля, Курська, Тобольська, датовані XVII–XVIII ст. (Нагрудные кресты... 2014, с. 49, № 57; Шполянська 2016, с. 91; Мельник 2016, с. 115). За цими знахідками вдається відтворити зіпсовані частини хреста, що містить на лицьовій стороні монограми «ЦРЬ СВЫ» (у верхній частині хреста), «ІС ХС», «НИКА» (по бокам лопатей), «МЛРБ» (внизу під Голгофою). На звороті хреста розміщено текст молитва «Да воскреснет Бог».

Два хреста колекції з прямими прямокутними лопатями та променями на волютах в кутах середохрестя. Хрести ідентичні, за виключенням розмірів та різноманітним заповненням зворотньої сторони. Хрест-тільник (інв. № В9/2601) з лицьової сторони містить зображення восьмикінцевого Голгофського хреста, обабіч нього спис та тростина, у квадратних рамках на кінцях лопатей – монограми (не читаються). Всі зображення і написи виконані заглибленими лініями. По краю тільника з обох сторін проходить заглиблений бортик, що повторює форму латинського хреста. Зворотній бік пошкоджений, зображення не прочитуються (рис. 1.7). Згідно аналогій простір всередині може бути заповнений текстом молитви або орнаментом у вигляді сердець і ромбів. Зовнішні кути середохрестя розділені чотирма променями на W-подібній волюті з кульками. Лиття виробу не якісне, із запливами металу. Крім цього, хрест зіпсований втратами металу в результаті корозії міді, особливо постраждала нижня частина лицьової сторони. Аналогії цього типу хрестів численні, зокрема відомі серед знахідок Самар-Богородицької фортеці, Ігреньського півострову, на території церкви святої Богородиці Пирогощої в Києві, фіксуються серед псковських старожитностей XVII–XVIII ст. (Векленко 2009, с. 97, рис. 7; Векленко 2010, с. 35–36, рис. 5, 6, № 21; Мельник 2016, с. 115; Колпакова, Костючук 2017, с. 48–49,

рис. 4, п.1.Б). Аналогічний виріб представлений серед експонатів Володимиро-Суздальському музеї заповіднику та за матеріалами Тверського музею (Жизневский 1888, с. 83; Нагрудные кресты...2016, с. 48, № 55).

Другий хрест (інв. № В9/3101) з лицьового боку представлений заглибленим зображенням восьмикінцевого хреста на ступінчатій Голгофі. Зліва знаходиться спис, з права – тростина. На кінцях лопатей квадратні клейма з внутрішніми табличками-написами (не прочитуються), імовірно на верхньому «ЦРЬ», нижньому «МЛРБ», бокових «ІС ХС», а над горизонтальною лопаттю Голгофського хреста «сла. вы», як продовження верхнього медальйона (згідно аналогій). Зворотний бік прикрашений 11 квадратними медальйонами (рис. 1.8). Аналогічний хрест за матеріалами Самар-Богородицької фортеці датується XVII ст. (Векленко 2010, с. 34–35, рис. 5, 2, № 2).

Два хрести відносяться до типу хрестів-тільників з прямими прямокутними лопатями з лінійним розширенням на кінцях, волутами з кульками в середохресті. Хрест (інв. № В8/5612) передає в лицьовій частині зображення восьмикінцевого хреста на круглій Голгофі, від якої піднімаються вертикально спис та тростина по сторонам від хреста. На кінцях вертикальної лопаті розміщено написи, на нижньому «ЖЯ» з лігатурою, у верхньому «ЦРЬ СВЫ» під титлами у два ряди. Написи в медальйонах горизонтальної балки розділені від загального поля вертикальними лініями і містять монограми «ІС ХС» під титлами. Над і під поперечною планкою внутрішнього хреста сліди написів, з яких прочитуються нижні підписи «копие» «трост». Простір по периметру заповнений нерозбірливим текстом молитви. Всі зображення лицьової сторони виконані у високому рельєфі. На звороті низькорельєфне багатопланове зображення скомпоноване з геометричного орнаменту оточеного по периметру написом молитви (не прочитується). Зворотна сторона напівстерта від носіння та зіпсована корозією металу. Зовнішні кути середохрестя оформлені у вигляді W-подібних волут з великими кульками на кінцях (рис. 2.1). Аналогічний хрест представлений серед матеріалів Самар-Богородицької фортеці і датується XVII ст. (Векленко 2010, с. 38, рис. 6.1, № 19). Подібні зразки відомі походять з київських некрополів XVI–XVIII ст., зокрема Вознесенського монастиря (поховання 90), Десятинної церкви (розкопки 2005–2009 рр.) (Мельник 2016, с. 116; Козюба 2012, с. 134). Серед аналогій можна також навести хрест № 164 з колекції Ханенків (Ханенко 1899, табл. XV, № 164).

Хрест (інв. № В8/5698) подібний попередньому, але має ряд іконографічних та епіграфічних відмінностей: Голгофський хрест стоїть на горі у вигляді півкола зі схематично переданою головою Адама всередині, під Голгофою розміщений напис «МЛРБ», зверху над хрестом «ЦРЬ СВЫ» під титлами, по бокам від хреста «ІС ХС» під титлами, а під поперечною планкою внутрішнього хреста «ни. к. т. ка». По периметру з обох боків виробу горизонтальні насічки, що імітують текст молитви. На звороті багатопланова композиція, але рельєфні зображення не чіткі через потертість. За аналогіями, в центрі ромб з анаграмою, довкола скомпоновано напис молитви заключений в окремі клейма, розділені узором. Кути середохрестя оформлені у вигляді трьох наскрізних отворів, рельєфних завитків з кулькою вгорі (дві втрачені) (рис. 2.2). Аналогічні тільники походять з Самар-Богородицької фортеці, з розкопок церкви Бориса і Гліба в с. Кідекша під Суздалем, некрополя в Царевококшайську, території Ленобласти, Москви, за матеріалами яких датуються XVII – XVIII ст. (Векленко 2010, с. 39–40, рис. 6.4, № 9; Шполянська 2016, с. 88–90, рис. 4.3; Воробйова, Іванова 2013, с. 294–294, рис. 4б; Колпакова 2014, с. 49–50, № 5). Даний тип хрестів сформувався у другій половині XVII ст. і широко побутував на території Російської імперії до початку XX ст. (Колпакова 2014, с. 50).

Вишуканістю відзначається великий двосторонній емалевий хрест (інв. № В8/5704), з прямими прямокутними балками і кульками в кутах середохрестя. Торці лопатей скошені до лицьової сторони, що представлена заглибленим внутрішнім восьмикінцевим хрестом на заокругленій Голгофі в осередді. Простір навколо заповнений білою емаллю та крапками синього кольору. На кінцях лопатей медальйони у формі прямокутників обрамлені лінією з блакитної емалі, сліди якої помітні також на внутрішньому хресті. По торцю декор з емалі синього, жовтого та білого кольорів. Зворотна сторона декорована заглибленим рослинним орнаментом заповненим емаллю жовтого, зеленого, блакитного та білого кольорів. Місцями хрест має випадки емалі та сліди корозії металу (рис. 2.3). Аналогічний екземпляр походить з могильника Троїцької церкви XVIII ст. Китаївської пустині в Києві (Мельник 2016, с. 115–116). Відомо також про екземпляр із знахідок кінця XIX ст. з розкопок Кам'янського городища (с. Кам'янка) Мелітопольського повіту (доля знахідки не відома) (ОАК 1899, с. 35, рис. 62). Близький за типологією, але відмінний за оформленням кутів середохрестя, тільник XVII ст. наводиться в публікації московських хрестів (Винокурова 1999, с. 336, рис. 9). Аналогічний за декором, але відмінний за типологією хрест походить із зібрання графа О. Уварова (місце знахідки не відомо). За даними авторів каталогу, наповнення хрестів білою емаллю дозволяє вважати час їх появи не пізніше початку XVIII ст. (Станюкович, Осипов, Соловьев, 2013, с. 56).

Два хрести з колекції належать до типу хрестів-тільників з прямими лопатями із заокругленими кінцями загостреними назовні і з'єднаними між собою дугами з променем по центру. Хрест-тільник

(інв. № В8/5700) дносторонній. Виріб сильно пошкоджений корозією і затертий, в результаті рельєфні зображення зглажені. Чітко виділені лише рельєфний силует внутрішнього восьмикінцевого хреста з цатою в середохресті на прямокутній Голгофі. Написи, в круглих медальйонах, на кінцях лопатей не читаються, ймовірно «ЦСВ» «ІС ХС», «МЛРБ». Зворотна сторона пласка (рис. 2.4). Подібний хрест походить з київських поховань (Мельник 2017, с. 352, рис. 45.V). Близькі до нього варіанти, але двосторонні і з певними відмінностями в деталях декору, відмічені на території Самар-Богородицької фортеці, серед матеріалів Пскова та Ізборська, зафіксований екземпляр з поховання в Царевококшайську (Векленко 2010, с. 28–30, рис. 3; Колпакова, Костючук 2016, с. 140, рис. 2.8; Воробйова, Іванова 2013, с. 293, рис. 3в). Серед аналогічних екземплярів можна відзначити хрест № 354 з колекції Б. І. та В. Н. Ханенко (Ханенко 1900, табл. XXXII, 354) та хрести із зібрання Тверського музею (Жизневский 1888, с. 84–85). Відповідно аналогій датується другою половиною XVII–XIX ст.

Хрест-тільник (інв. № В8/5689) односторонній. Зображення лицевої частини рельєфні, проте зіпсовані слідами корозії та зношення. Внутрішній восьмикінцевий хрест зі списом і тростиною по боках стоїть на заокругленій Голгофі. Написи на медальйонах горизонтальної лопаті «ІС ХС» під титлами, у верхньому «ЦРЬ СВЫ» під титлами та на нижньому «МЛРБ» у два рядки. Під горизонтальною планкою внутрішнього хреста простежується напис «ни. к. т. ка». Всі написи важко прочитуються. Зворотна сторона пласка. Виріб відреставрований, обламана одна дуга та промінь, пошкоджено краї верхньої лопаті (рис. 2.5). Близькі до нього двосторонні екземпляри виявлені серед археологічних матеріалів з некрополів Києва, Самар-Богородицької фортеці, Лімського могильника, території сучасного Пскова (Мельник 2017, с. 352, рис. 45.V; Векленко 2010, с. 39–41, рис. 6.8, № 110; Молодин 2007, с. 142, 156, № 130; Колпакова 2016, рис. 4.921, рис. 6.705). Подібний односторонній хрест, але кульками на дугах в середохресті, представлений в колекції ГВСМЗ (Нагрудные кресты... 2014, с. 69, № 97). Всі вищевказані аналогії відносяться до періоду XVII–XIX ст.

Завершує огляд колекції хрестів оригінальний і найскладніший за декором хрест-тільник (інв. № В9/2605), що належить до типу проквітливих хрестів. Це чотирикінцевий хрест із прямокутними лопатями, що мають розширення на верхньому та нижньому кінцях і трикутне завершення нижньої лопаті з округлим виступом знизу. Кінці поперечної балки оформлені у вигляді трьох плоских кружків з виїмкою всередині (імовірно для емалі), що є своєрідною стилізацією проквітливих елементів (рис. 2.6). Аналогічні елементи відходять в сторони від верхнього і нижнього кінця хреста та по бокам нижньої лопаті, імовірно символізуючи 12 апостолів. Розширення на кінцях вертикальної лопаті декоровані всередині рядом випуклих крапок і, вочевидь, імітують малу та косу перекладину хреста (титло та підніжжя). В осередді хреста рельєфними лініями виділено Голгофський хрест з цатою. Голгофа передана плетінкою. В квадратних медальйонах на кінцях хреста розміщені характерні монограми: верхня не читається, імовірно «ЦРЬС», знизу простежується «ННК», по бокам «ІС ХС». Зворотний бік гладенький, містить в осередді вертикальний рельєфний виступ. Аналогічні зразки представлені в київських похованнях XVII–XVIII ст., зокрема фрагментом верхньої лопаті з цвинтаря Троїцької церкви (поховання 93) та цілим екземпляром з території Вознесенського монастиря (поховання 123) (Мельник 2016, с. 114). Подібні хрести, але з оформленням кінців поперечної лопаті у вигляді стилізованих пелюсток (замість кружків) походять з території Московської, Липецької, Псковської, Суздальської областей, зустрічаються у Поволжі (Молодин 2007, с. 172–173 №2 10; Колпакова, Костючук 2017, с. 49, рис. 1, 1.1Б; Колпакова 2016, с. 61, рис. 3.274; Нагрудные кресты...2014, с. 76, № 110; Воробйова, Іванова 2013, с. 295–296, рис. 5).

Отже, розглянута колекція хрестів із зібрання НМІУ представляє популярний тип хрестів з голгофською символікою, що мають широке датування в межах XVII–XIX ст. Риси майбутньої усталеної іконографії Голгофського хреста простежуються ще на хрестиках XIV–XV ст. (Винокурова 1999, с. 328), хоча основні типи хрестів із зображенням Голгофи отримують поширення лише з XVI ст. (Колпакова, Костючук 2010, с. 100; Нагрудные кресты...2014, с. 7). В цей час складається традиційна іконографія Голгофських натільних хрестів, для яких характерні спрощені та зведені до мінімуму іконографічні зображення, частіше замінені символами: семи- або восьмикінцевий хрест без Розп'яття, іноді з цатою або терновим вінцем в середохресті та списом і тростиною по сторонам.

З XVII ст. голгофська тематика надзвичайно широко розповсюджується в ставрографічній пластиці. Всі елементи декору несуть символічний зміст і їх набір не випадковий. Голгофський хрест символізує хрест на якому був розп'ятий Ісус Христос. Голгофа – гора на якій відбулося розп'яття. За християнською легендою, в ній було поховано першу людину Адама, прах якого зазначений черепом у підніжжя хреста. Спис, один із важливих атрибутів страстей Христових, який римський воїн Лонгин встромив поміж ребра Ісуса Христа. Тростина з губкою (змоченою в оцті) – атрибут, яким були змочені губи Христа щоб втамувати спрагу.

Своєрідною рисою хрестів є велика кількість написів, які супроводжують елементи іконографії Голгофи, а також окремі тексти молитов на зворотній стороні цього типу тільників. На лицевій стороні розміщені

типові з деякими варіаціями написи: монограми Христа «ІС ХС» на кінцях бокових лопатей, абрєвіатури «ЦРЬ СВЫ» «ЦРЬ СЛВЫ» «ЦРЬС» (Цар слави) у верхній лопаті, «СНЪ БЖІЙ» «СНЪ БЖЫ» (Син Божий) зазвичай над поперечною планкою Голгофського хреста або над ним, внизу поперечної лопаті «НИ. К. Т. КА», де «НИ КА» (складається з двох частин розмічених зліва і з права осі хреста) означає Переможець, а к – «копіє» (спис), т – «трост» (тростина) над відповідними знаряддями страстей. Внизу нижньої лопаті «МЛРБ» – абрєвіатура від «Место Лобное Рай Бысть». За християнською традицією хрест, на якому Спаситель приніс себе в жертву на спокутування гріхів, відчинивши ворота в рай, закриті після гріхопадіння Адама, тому Голгофа «Лобное место» стала раєм. На звороті хреста часто присутні написи, іноді вплетені в орнамент або розміщені в т. зв. медальйони. Від постійного носіння ця частина тільника стиралася, тому ці написи часто доходять у нечитабельному вигляді. У випадках, коли текст вдається розібрати, в більшості це фрагмент молитви (псалом 67) «Да воскреснет Бог, и разыдутся врази Его, и да бежать лица Его ненавиждаще Его, яко исчезает дымъ, да исчезнут, яко тает воск от лица огня, тако погибнут беси от лица любящих Бога и знаменующихся крестным знаменем, и в веселии глаголящих: радуйся, Пречестный и Животворящий Кресте Господень...» (в церковній службі – молитва Чесному Хресту у свято Воскресіння Христового) (Колпакова, Костючук 2011, с. 122; Колпакова 2011б, с. 336). Ця молитва ніколи не вміщувалася повністю на підвісці, а лише її перші рядки.

Іноді зустрічається інші тексти церковної служби на свято Воздвиження Чесного хреста, зокрема, рядки тропару «Кресту Твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение Твое славим» або «Крест, хранитель всея вселенныя; Крест, красота Церкви, верных утверждение, ангелов слава и демонов язва». Цей вид молитви зазвичай розміщується не у вигляді суцільного напису в декілька рядків, а у вигляді уривку тексту, художньо розміщеного в елементах декору натільного хреста (Колпакова 2011б, с. 337). Часто аналогічні тексти розміщували і на лицевій стороні, зазвичай у вигляді горизонтального напису над і під горизонтальною планкою Голгофського хреста.

Цікаву серію представляють хрести з додатковими написами по периметру виробу, розміщеними по торцю – скошеному краю з лицевої та зворотної сторони (хрест В8/5690). Розміщений вертикально текст починається з лицевого боку і зв'язано продовжується по периметру тильної сторони, зазвичай містить рядки тропару «Похвала хресту» доповнюючи основний текст на звороті «Да воскреснет Бог» (Колпакова, Костючук 2011, с. 122). Серед аналогічних виробів рідше зустрічаються і інші тексти, зокрема «Покаяний псалом Давида» (псалом 50) як у вигляді основної молитви на звороті, так і додаткової по периметру. Розлогі написи на натільних хрестах пов'язані з сюжетом Розп'яття та Воскресіння. Вважається, що тексти молитов слугували не тільки допомогою християнину, що носив хрест, а були частиною чину освячення натільного хреста (Колпакова 2011б, с. 339).

Поширенню і популярності цього різновиду хрестів сприяла їх простота та дешевизна виробництва, і, не в останню чергу, розвиток старовірчого мідного лиття. Старовірці, канонізувавши для себе форми релігійної атрибутики, які існували до церковної реформи 1653 р. Хрести з голгофською символікою в подальшому тиражували усталені взірці майже без змін аж до початку ХХ ст., що значною мірою ускладнює атрибуцію цих предметів (Нагрудные кресты... 2014, с. 7).

До складу колекції предметів особистого благочестя включена міднолита іконка (інв. № В8/5648) прямокутної форми з вухком для підвішування, рельєфною лицьовою та пласкою тильною стороною. Лицева сторона представлена погрудним зображенням Богородиці та маленького Ісуса, вміщеними в невеликий бортик, що йде по краю виробу, а також у два рядки хвилястих рамок. Фігура Божої Матері представлена фронтально, з легким нахилом у бік дитини. Ісус зображений фронтально, на руках Богородиці і благословляє правою рукою, виставивши вказівний і середній пальці. Німби виділені хвилястою лінією, містять квітчастий візерунок навколо голови Богоматері та хвилясті лінії з монограмами «О. Н.» над головою Ісуса. Навколо постатей монограми «МР» «ІС ХС» під титлами. Іконографічно іконка відповідає образу Казанської Богородиці Одигітрії. Габарити виробу: загальна висота – 61 мм, рамка – 53×47,5 мм. (рис. 3).

Відповідний сюжет ікони прийнято відносити до скороченого оплічного варіанту Одигітрії, що в перекладі з грецького означає «Дороговказниця». У цій назві закладений певний сенс, що Божа Матір заступається і веде кожного з нас до Христа. Іконографічно близька до неї емалева іконка другої половини ХІХ ст. з Москви, яка зберігається в зібранні Музеї давньоруського мистецтва ім. А. Рубльова (Гнутова, Зотова 2000, с. 125, № 126).

За легендою, перша ікона Казанської Божої Матері з'явилася після великої пожежі в Казані у 1579 р. На місці її явлення був заснований Богородицький монастир, куди була перенесена ікона, прославившись як чудодійна. Перші писемні згадки про неї, як і виділення цього образу в окремий Богородичний іконографічний тип, прийнято пов'язувати з митрополитом Казанським Гермогеном, активним учасником поширення шанування ікони і розповсюдження її раних списків. Існує думка, що ця ікона є списком з образу із Влахернського

храму в Константинополі. Але на думку більшості дослідників, іконографічний образ Казанської Богородиці походить з невідомого «ізводу», був написаний у XVI ст. і, вочевидь, має місцеве (казанське) походження (Хазимов; Покровский 2018, с. 299, 313–314).

Таким чином, розглянуті предмети особистого благочестя із зібрання НМІУ знайдені у Верхньому місті і топографічно можуть бути пов'язані з садибами київських церковних споруд XVI–XVIII ст., зокрема, церкви Різдва Пресвятої Богородиці, закладеної Петром Могилою у 1635 р. на місці храму зруйнованого 1240 р. Впродовж XVII–XVIII ст. довкола цієї храмової споруди існував великий міський цвинтар, поховання якого неодноразово досліджувалися під час археологічних розкопок у XX–XXI ст., до інвентарю яких могли належати вищеописані знахідки.

Література

- Архіпова, Є. І. 2016. Іконки з Десятинної церкви та «міста Володимира». *Opus mixtum*, 4, с. 89–112.
- Боброва, А. И. 2004. Нательные кресты с Тискинского могильника. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4, с. 107–115.
- Векленко, В. О., Несправа, М. В. 2009. Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів). В: Ковальова, І. Ф. (відп. ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДНУ, с. 95–104.
- Векленко, В. А. 2010. *Нательные кресты Самари–Богородинской крепости*. Днепропетровск: ДНУ.
- Векленко, В. О. 2012. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 184–188.
- Винокурова, Э. П. 1999. Металлические литые кресты-тельники XVII в. В: Беляев, Л. А., Макарова, Т. И., Чернов, С. З. (ред.). *Культура средневековой Москвы XVII в.* Москва: Наука, с. 322–360.
- Воробьева, Е. Е., Иванова, Ю. Н. 2013. Нательные кресты Царевококшайских некрополей (к вопросу систематизации). *Поволжская археология*, 2 (4), с. 291–298.
- Гнутова, С. В., Зотова, Е. Я. 2000. Кресты, иконки, складни. *Мелкое художественное литье XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева*. Альбом. Москва: Интербук-бизнес.
- Дідух, Л. М., Осипенко, М. С. 2020. Нова сюжетна композиція на ступці квадри фолі з розкопок Т. М. Мовчанівського. *Археологія*, 3, с. 81–90.
- Жизневский, А. К. 1888. *Описание Тверского музея*. Археологический отдел. Москва: В Синодальной Типографии.
- Івакін, Г. Ю. 1999. Енколпійон-квадрифолій з Києва. *Археологія*, 2, с. 144–150.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2008. Розкопки на території Старого Київського арсеналу 2005–2007 років. В: Кролевець, С., Колпакова, В. М. (ред.). *Лаврський альманах*, 21. Спецвипуск 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: Нові дослідження. Київ: Фенікс, с. 9–23.
- Іванова, О. А., Колпакова, Ю. В. 2017. Палеографическое датирование псковских нательных крестов с изображением Голгофы. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 5, с. 23–29.
- Козюба, В. К. 2012. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005–2009 рр. В: Ковтанюк, Н. Г. (гол. ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження)*. Київ: Такі справи, с. 119–137.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2010. Изучение нательных крестов XIV–XVIII как памятников письменности: состояние проблемы и перспективы. *Проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков на рубеже веков*, 10, с. 98–106.
- Колпакова, Ю. В. 2011а. Нательные кресты с надписью по периметру: разновидности и вопрос происхождения. *Изборск и его округа: материалы Международной научно-практической конференции, 2010–2011*. Изборск: Историко-архитектурный и природно-ландшафтный музей-заповедник «Изборск»: Стерх. с. 74–78.
- Колпакова, Ю. В. 2011б. Тексты молитв как составная часть иконографии средневековых нательных крестов. В: Охотникова, В. И. (отв. ред.). *Псков, русские земли и Восточная Европа XV–XVI вв. К 500-летию вхождения Пскова в состав единого Русского государства*: сб. тр. междунар. науч. конф. Псков: Псковская областная типография, с. 328–341.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2011. Псковские нательные кресты с надписями XIV–XVIII вв. Предварительные итоги изучения. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки», 13, с. 119–137.

- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2013. К изучению надписей на нательных крестах из Изборска. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 2, с. 146–152.
- Колпакова, Ю. В. 2014. Коллекция нательных крестов с территории Ленобласти: современные технологии в ставрографическом исследовании. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 5, с. 44–61.
- Колпакова, Ю. В. 2016. Итоги изучения элементного состава нательных крестов с надписями из позднесредневековых погребений в Пскове и Изборске. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 57–78.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2016. Ставрографические материалы с территории Нового Торга в Пскове. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 135–142.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2017. Хронология псковских нательных крестов с изображением Голгофы. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 32, с. 36–56.
- Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Кренке, Н. А. 2000. Нательные крестики из раскопок во дворе старого здания Московского университета. *Российская археология*, 1, с. 207–213.
- Мельник, О. О. 2016. Натільні хрести з поховань Києва XVII–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 110–120.
- Мельник, О. О. 2017. *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: Ін-т археології Національної академії наук України.
- Молодин, В. И. 2007. *Кресты-тельники Илимского острога*. Новосибирск: ИНФОЛИО.
- Кокоркина, Н. А. (сост.). 2014. *Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника*. Каталог. Владимир: Государственный Владимиро-Суздальский музей-заповедник.
- Отчет Императорской Археологической комиссии за 1899 год*. 1902. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов.
- Преображенский, А. С. 2019. Новые сведения о ранней истории почитания Казанской иконы Богородицы и ее древнейших списках. В: Андреев, М. В. (науч. ред.). *Чудотворный Казанский образ Богородицы в судьбах России и мировой цивилизации*. Казань: Центр инновационных технологий, с. 295–429.
- Станюкович, А. К., Осипов, И. Н., Соловьёв, Н. М. 2003. *Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний*. Москва.
- Степаненко, Н., Тихонова, М., Векленко, В. 2012. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 188–191.
- Шполянская, Д. В. 2016. Кресты из раскопок у церкви Бориса и Глеба в с. Кидекша под Суздалем. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 6, с. 84–94.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности русские. Кресты и образки*, I, II. Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности русские. Кресты и образки*, II. Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко.
- Хафизов, Д. И. *Первообраз Казанской иконы Божией Матери: описание, прославление и древнейшие с нее списки* [online], Режим доступа: <http://dearfriend.narod.ru/books/other/15/03.html> [дата звернення 30 жовтня 2020].

The authors publish the objects of personal piety from the kyivian archaeological collections of National museum of the History of Ukraine. The 14 copper-cast crosses are divided into several types and variants according to the design of the ends and the middlecross. The most finds (11 units) were discovered by T. Movchanivsky in 1936-1937 on the street Volodymyrska, 2 (now is museum territory). Two crosses were found during a study of the Kyivian archaeological expedition (by M. Karger) on the territory of St. Michael's Golden-Domed Monastery in 1938 and the Tithe Church in 1939. One cross was found by S. Gamchenko in 1926–1927 on the street Volodymyrska, 3 (Trubetsky estate). Another thing came from V. Kozlovska and was recorded as a find from Starokyivska Hill in 1914.

The crosses of the museum collection date from the XVII – XVIII centuries and belong to the type of four-pointed crosses with an elongated lower blade (Latin type). The main plot of the products is relief images of the Golgotha cross with inscriptions. One of the crosses has a special sophistication – the space of its decor is filled with colorful enamel. The simplicity and cheapness of production contributed to the spread and popularity of this type of cross.

СЕКЦІЯ 2

The Old Believers canonized for themselves the forms of religious attributes that existed before the church reform of 1653. The crosses with Golgotha symbols reproduced established patterns almost unchanged until the beginning of the XX century.

Also, the collection of objects of personal piety includes a copper-cast icon of the XIX century. The product is rectangular in shape, on the front side there is a bust of the Virgin and the Baby Jesus, placed in a small side that goes along the edge of the product.

It is assumed that the considered objects of personal piety from the museum collection could be connected with the kyivian church estates or the cemetery of the XVI-XVIII centuries located on Starokyivska Hill.

Key words: crosses, icon, Kyiv, Starokyivska Hill, Tithe Church, St. Michael's Cathedral.

Таблиці

Таблиця 1. Метричні дані натільних хрестів XVII–XVIII ст. з Києва та їхнє відношення до відомих на сьогодні класифікацій.

№ з/п	Інв. №	Габарити (мм)	Класифікації		
			В. Векленка	О. Мельник	Е. Вінокурової
1.	B8/5690	47×28	група 4, розділ 4.3.1	тип I, підтип 2, варіант А	тип I, підтип 1
2.	B15/2668	53,5×25,5	група 2, розділ 2.5	близький типу I	тип I.1
3.	B2618	22,5×15	група 2, розділ 2.5	близький типу I	тип I.1
4.	B20/599	30×21	група 4, розділ 4.1.1	тип I.1.B	тип I.1
5.	B11/3666	45,5×29	група 4, розділ 4.1.1	близький типу I.1	тип I.1
6.	B8/5610	45×30	<i>не зафіксовано</i>	тип III.4	тип I. 5.1
7.	B9/2601	54,5×33	група 2 розділ 2.2.1	тип III.2	тип I. 4.1
8.	B9/3101	46×29	група 2 розділ 2.2.1	тип III.2	тип I. 4.1
9.	B8/5612	57×35,5	група 2 розділ 2.3.1	тип III.7.Б	тип I. 4.2
10.	B8/5698	51×33	група 2 розділу 2.3.2	тип III.7.Б	тип I. 4.2
11.	B8/5704	57×36	подібний до розділу 2.5.1	тип III.5.Б	тип I. 2
12.	B8/5700	48×35,5	група 2 розділ 2.1.3	тип V.Б	тип VI. 2.1
13.	B8/5689	56×39	група 2 розділ 2.4.3	тип V.A	тип VI. 2.1
14.	B9/2605	42×28	<i>не зафіксовано</i>	тип II. 2	тип II

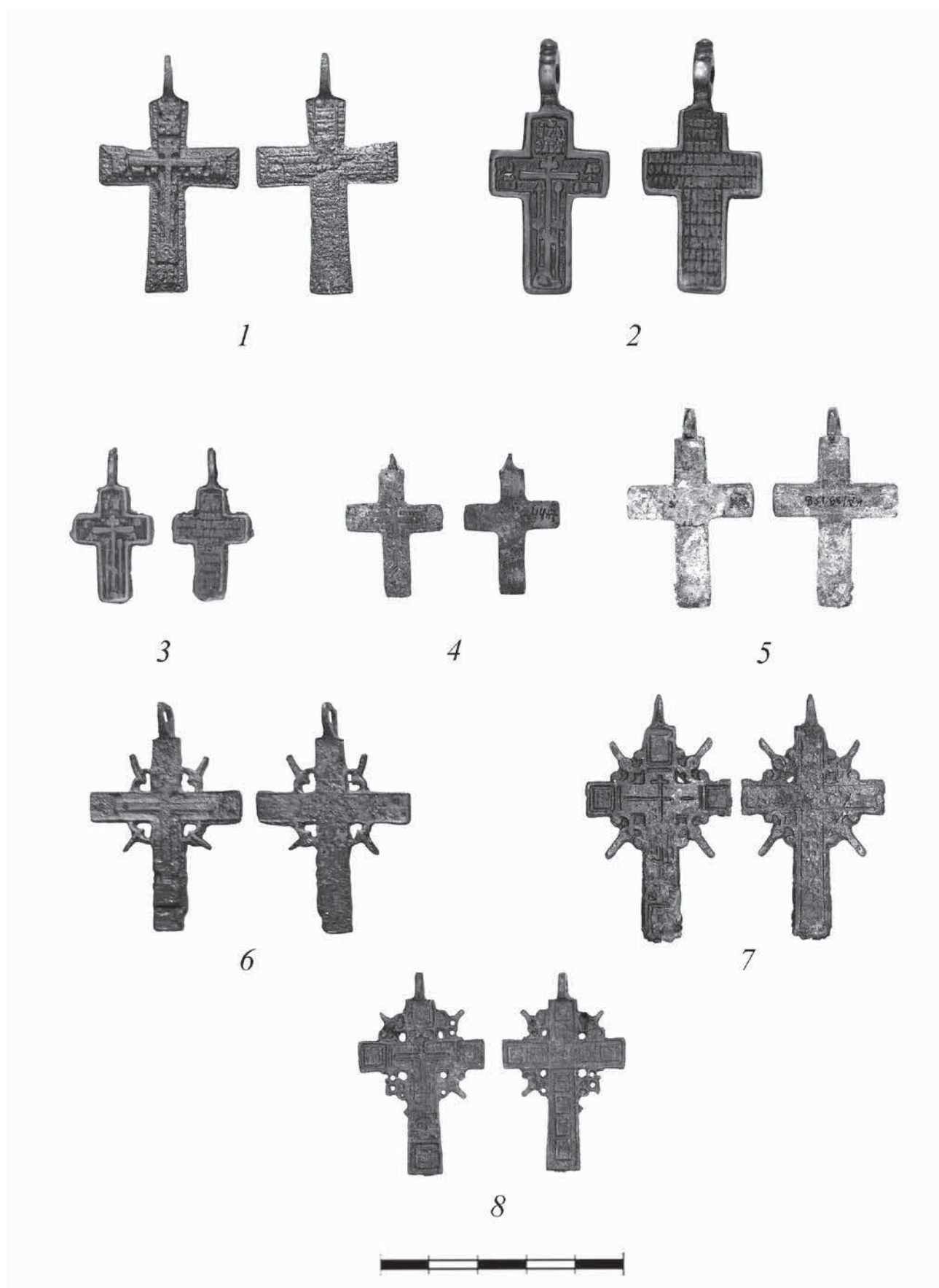
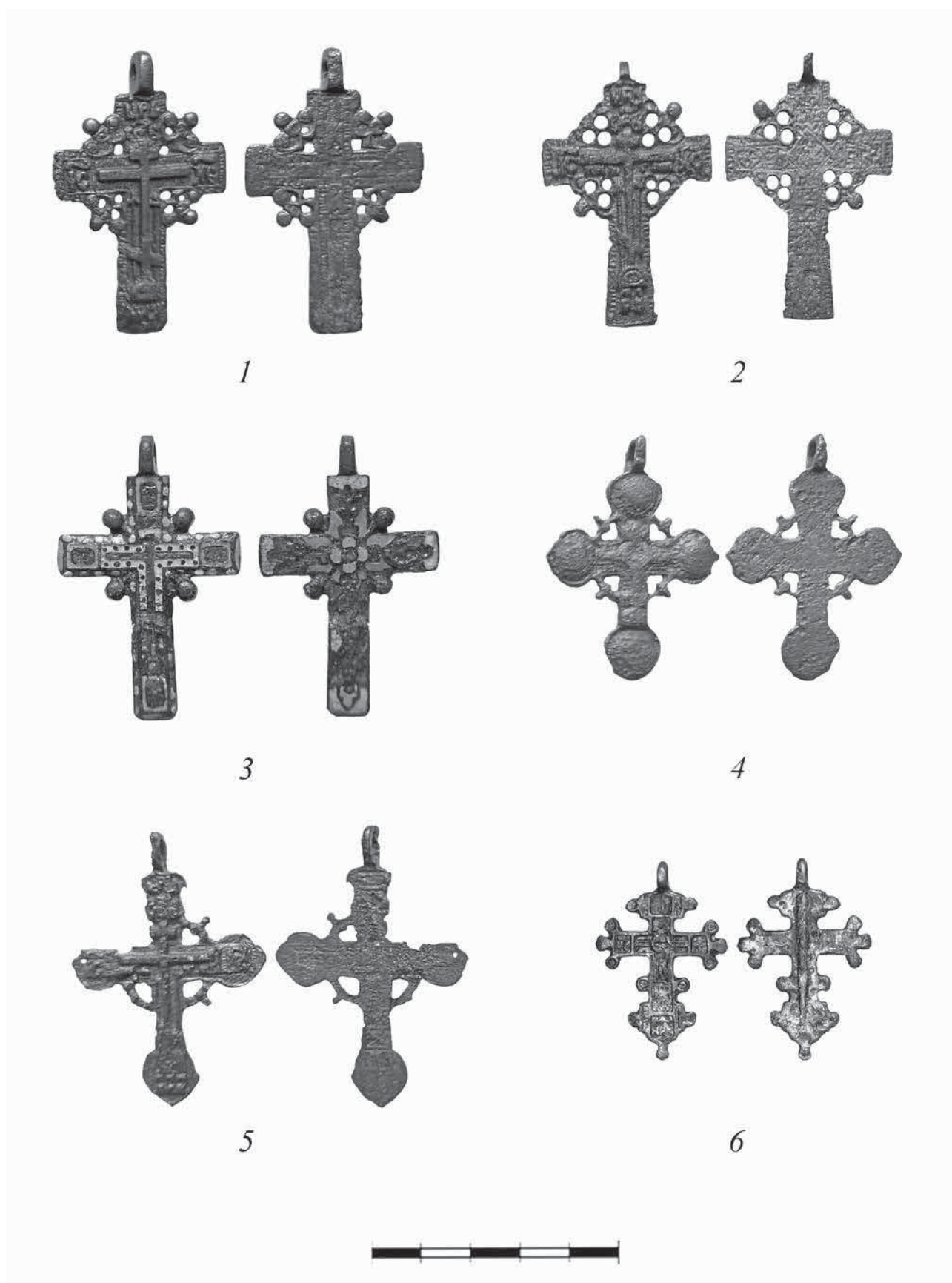

Рис. 1. Фото натільних хрестів XVII – XVIII ст. з Києва за інвентарними номерами:
1. В8/5690; 2. В15/2668; 3. В2618; 4. В20/599;
5. Вп1/3666; 6. В8/5610; 7. В9/2601; 8. В9/3101.

*Рис. 2. Фото натільних хрестів XVII – XVIII ст. з Києва за інвентарними номерами:
 1. B8/5612; 2. B8/5698; 3. B8/5704;
 4. B8/5700; 5. B8/5689; 6. B9/2605.*

Рис. 3. Іконка Богоматері Одигітрії, XIX ст. (B8/5648).